

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILINING DIALEKTAL ASOSLARI

Xusanov Eldorbek Davlatjon o'g'li

Qo'qon davlat universiteti dotsenti, PhD

eldarkhusanov@gmail.com

Аннотация. Ushbu maqolada o'zbek tilining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va adabiy tilning yuzaga kelish jarayoni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy til va adabiy til o'rtasidagi farqlar, ularning o'zaro bog'liqligi hamda til me'yorlarining shakllanishi masalalari yoritilgan. Maqolada o'zbek tilining shevalari va lahjalari (qarluq, qipchoq, o'g'uz) hamda ularning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari keng tahlil qilingan. Bundan tashqari, adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari, ularning jamiyatdagi o'rni va ahamiyati ko'rsatib berilgan. Ishda, shuningdek, til tipologiyasi (genetik va morfologik tasnif) haqida ham umumiy ma'lumot berilgan.

Калит so'zlar: o'zbek tili, adabiy til, milliy til, sheva, lahja, qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasi, til me'yori, til tipologiyasi, genetik tipologiya, morfologik tipologiya

Аннотация. В данной статье рассматриваются процессы формирования и развития узбекского языка, а также становление литературного языка. Особое внимание уделяется соотношению национального и литературного языка, а также вопросам нормирования языка. В работе подробно анализируются диалекты и говоры узбекского языка (карлукский, кипчакский, огузский), их фонетические, лексические и грамматические особенности. Кроме того, освещаются устная и письменная формы литературного языка, их роль в обществе. Также приводится краткий обзор лингвистической типологии (генетической и морфологической классификации языков).

Ключевые слова: узбекский язык, литературный язык, национальный язык, диалект, говор, карлукский диалект, кипчакский диалект, огузский диалект, языковые нормы, лингвистическая типология, генетическая типология, морфологическая типология

Annotation. This article examines the formation and historical development of the Uzbek language, as well as the emergence of the literary language. Special attention is given to the relationship between the national and literary language and the process of establishing linguistic norms. The study analyzes the dialects of the Uzbek language (Karluk, Kipchak, and Oghuz), highlighting their phonetic, lexical, and grammatical features. In addition, the paper discusses the oral and written forms of the literary language and their social functions. The article also provides an overview of linguistic typology, including genetic and morphological classifications of languages.

Keywords: Uzbek language, literary language, national language, dialect, Karluk dialect, Kipchak dialect, Oghuz dialect, language norms, linguistic typology, genetic typology, morphological typology

O'zbek tili qadimiy va boy tillardan biridir, uning shakllanishi o'zbek millatining shakllanish jarayoni bilan bog'liq. Hozirgi adabiy tilimiz o'zbek xalqining milliy tili, davlat tili darajasiga etguncha uzoq va katta tarixiy rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Dastlab og'zaki muloqotni ta'minlagan o'zbek tili keyinchalik yozma shaklda ham namoyon bo'ldi. Yozma nutq esa til hodisalaridan foydalanishning ma'lum me'yorlarini ishlab chiqish zaruriyatini yuzaga keltirgan. Til hodisalaridan ma'lum me'yor asosida foydalanish esa o'zbek adabiy tilining shakllanishiga olib kelgan.

Qayerda yashashidan qat'iy nazar o'zbek millatiga mansub barcha kishilar tomonidan ishlatiladigan til o'zbek milliy tili yoki umumxalq tili deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga sheva, so'zlashuv nutqi, jargon, argo, vulgarizm va varvarizm

kabi so'zlar guruhini qamrab oladi. SHunga ko'ra u adabiy tildan hajm va imkon jihatidan kengroq hisoblanadi.

Milliy tilning ma'lum qoida va me'yorlarga buysuntirilgan, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan oliy shakli adabiy til deyiladi. U tilning fonetik, leksik va grammatik qurilishida mavjud qonuniyatlarni ma'lum me'yorga solib turadi. Bu me'yor shu tilda so'zlovchi barcha kishilar uchun umumiy va zaruriy hisoblanadi. Me'yor adabiy til va adabiy nutqqa xos bo'lgan va ijtimoiy til amaliyotida tanlab olingan barqaror xususiyatlardir.

Adabiy tilning quyidagi 3 ta sharti mavjud:

1. Ma'lum qonun qoida va me'yorlarga bo'ysinishi kerak.
2. Adabiy til yozuv bilan ta'minlangan bo'lishi kerak.
3. Adabiy til millatning barcha vakillari uchun umumiy bo'lishi kerak.

Aynan oxirgi xususiyatiga ko'ra, ya'ni millatning barcha vakillari uchun tushunarli bo'lish zaruriyati adabiy tilning yaratilishiga sabab bo'ldi. Milliy o'zbek tilida shevalarning ko'pligi o'zbek adabiy tiliga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirgan.

Hozirgi o'zbek adabiy tili muayyan qolipga solingan, o'zbek xalqining madaniy ehtiyoji va talablarini qondirishga xizmat qiladigan milliy adabiy tildir. Fan va texnika, matbuot va adabiyot, davlat va idoralar, ta'lim va televideniye adabiy til asosida ish olib boradi. Adabiy til doim o'zgarib va sayqallanib boradi. Adabiy til rivojlana borib, navbatdagi bosqichga davlat tili darajasiga ko'tarilishi mumkin. Bunda tilning vazifasi yanada kengayib, mavqei ortib boradi. Ba'zan jamiyatda davlat tili va adabiy til aynan bir tildan iborat bo'lmasligi ham mumkin. Bunday sharoitda tilning rivojlanishi sekinlashadi va u kundalik turmush tiliga aylanib qoladi. Sobiq ittifoq davrida o'zbek adabiy tili ham ana shunday holatni o'z boshidan kechirgan. Bu til siyosati masalasining noto'g'ri yuritish oqibatidir.

Jamiyatning iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksalishi, yagona adabiy til me'yorlariga amal qilish, radio va tele eshittirishlar adabiy til bilan shevalar orasidagi farqning kamayishi va nihoyat, yo'qolib ketishiga zamin hozirlaydi.

O'zbek milliy tili ko'p dealektli tillardan bo'lib, qator shevalarni o'z ichiga oladi, bu xol uning o'ziga xos murakkab tarixiy rivojlanish sharoiti va o'zbek millatining o'tmishdagi xilma-xil etnik sostavi bilan izohlanadi. Ana shu davrda o'zbek xalqining muayyan sharoiti bilan bog'liq ravishda o'zbek tilining dealekt va shevalari o'zaro umumiylik kasb etib, yagona umumiy xalq tili bo'lib birika borgan va uning ajralmas qismiga hamda quyi formasiga aylanib qolgan, lekin ayrim lahja va shevalar orasidagi farqlar hozirgacha saqlanib kelinmoqda. Masalan, qipchoq shevalarida singarmonizm xususiyatining to'liq saqlanib qolganligi, 9 ta unli fonemaning mavjudligi «F» tovushining deyarli qo'llanmasligi, checha (yanga), bo'la (xola), lochira ... kabi ko'plab o'ziga xos so'z va terminlarning saqlanib qolganligi yuqorida aytilgan fikrni tasdiqlaydi.

Ana shunday o'ziga xos tafovutlarga qaramay o'zbek tilining hamma dealekt va shevalari o'zbek milliy adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishi uchun muhim manba bo'lib xizmat qilgan.

O'zbek tili shevalari 3 ta katta lahjaga qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga birlashtiriladi.

Sheva – bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Bir etnik guruhga mansub shevalarning o'zaro yaqin bo'lgan guruhlari esa – lahja deb ataladi. Dialekt so'zi sheva va lahja tushunchalarini birgalikda ifodalaydi.

Shevashunos olimlar (V.V.Reshetov va SH.SHoabduraxmonovlar) lahjalarni quyidagicha tavsiflaydilar:

1. Qarluq lahjasi (Janubiy-SHarqiy guruh) bunga ko'pchilik shahar shevalari kiradi: Toshkent, Andijon, Farg'ona, Namangan. Bu dialektning muhim morfologik va fonetik belgilari:

1) so'z oxirida «k» tovushi «y» tarzida aytiladi: kerak-keray, elak-elay.

2) «o» lashish yuz beradi: aka-oka, naxor-noxor.

3) «ning» qaratqich kelishigi o'rnida doim ni tushum kelishigi qo'llaniladi: ukamni (ng) kitobi.

2. Qipchoq lahjasi (SHimoliy-G'arbiy guruh) – bunga Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, SHimoliy Xorazm, Toshovuz (Turkmaniston) viloyati shevalari kiradi. Belgilari:

1) «y» o'rnida «j» ishlatiladi: yo'l-jo'l, yo'q-jo'q;

2) «g'» o'rnida «v» ishlatiladi: tog'-tov, sog'-sov;

3) «k, q» tushumlari: quru(q), sovu(q);

4) eski o'zbek tilidagi singormonizm qonuniyati saqlangan: olgan (adabiy tilda) – alg'on (qipchoq lahjasi shevalari) kelgan-kelgun, 9 ta unli fonemaning mavjudligi.

3. O'g'uz lahjasi (Janubiy-G'arbiy guruh) bunga Xorazm, O'rganch, Xiva, Xozarasp, Qo'shko'pir, shovot, Qozog'iston va Turkmanistonda yashovchi ba'zi o'zbek-o'g'uz shevalari kiradi. Belgilari:

1) unlilar qisqa va cho'ziq aytiladi: at (hayvon), aad (ism).

2) «t» tovushi «d», «k» esa «g» tarzida aytiladi: tog'-dog', keldi-galdi.

3) ning qo'shimchasi ing tarzida, ga esa a, na tarzida aytiladi: akamning-akaming, yoringa-yorima.

4) singarmonizm xodisasi saqlangan: uyimga (adabiy tilda), uyuma (o'g'uz lahjasida).

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning (V.V.Reshetov, SH.Abduraxmonov) fikricha, Toshkent dialekti fonetik jihatdan, Farg'ona dialekti morfologik jihatdan adabiy tipga asos bo'lgan.

Lekin professor X.Doniyorov, B.To'ychiboev kabi olimlar fikricha qipchoq lahjasiga mansub shevalar ham adabiy tilning tarkib topishida faol qatnashgan. Chunki kelishiklarning adabiy tildagi kabi 6 talik tizimi qipchoq lahjasining «j» lovchi shevalarida saqlangan. Umuman olganda adabiy til barcha shevalarga tayanadi:

Shevalarning o'ziga xos xususiyatlari adabiy til ta'sirida asta sekin zaiflashadi va yo'qola boradi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining ikki xil og'zaki va yozma shakllari bor, shu ikki shakl vositasida u xalqqa xizmat qiladi.

1. Adabiy tilning og'zaki shakli to'g'ri talaffuz me'yorlariga, eshitish orqali idrok qilishga tayanadi. Bu shaklning tarixiy ildizlari xalq og'zaki ijodi namunalari: doston, qo'shiq, ertak, latifa, maqollar negizida rivojlanib, og'izdan-og'izga o'tib kelgan. Ana shu jarayonda uning hozirgi milliy adabiy tilga xos yagona talaffuz me'yorlari shakllangan.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli, avvalo yozuv sistemasiga hamda shu sistema birliklarini ko'rish va o'qishga asoslanadi. Yozuv sistemasi, ma'lumki, grafika, orfografiya va punktuasiya kabi komponentlardan tarkib topadi.

Adabiy tilning yozma formasi kishilar orasidagi bevosita aloqa vositasi bo'lmay, balki boshqa joyda va zamonda yashovchi kishilar bilan ham aloqa

bog'lash vositasidir. Lekin ma'lum ma'noda yozma nutq imkoniyatlari og'zaki nutqqa nisbatan chegaralangan.

Hozirgi vaqtda er yuzi aholisi 3000 dan ortiq tilda gaplashadi. Bu tillarning rivojlanish darajasi va jamiyatda tutgan o'rni, ularda gaplashuvchilarning soni turlichadir. 100-200 kishidan tashkil topgan qabilaning tili ham, yuz millionli xalq gapiradigan til ham alohida til hisoblanadi.

Miqdor jihatdan ko'p bo'lishiga qaramay, tillar, o'zaro o'xshashlik xususiyatlariga ham ega. Bu esa tillarni turlarga ajratish bilan shug'ullanuvchi mustaqil soha lingvistik tipologiyaning shakllanishiga sabab bo'ldi. XIX asrdan boshlab ish yuritayotgan tipologiyada tillar asosan uch xil tasniflanadi: genetik tipologiya, morfologik tipologiya, struktural tipologiya.

Genetik tipologiya tillarni qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarga ajratib o'rganadi. Bir umumiy manbadan tarqalgan tillarni qarindosh tillar deb ataydi va ularni bir tillar oilasiga kiritadi.

Zamonaviy tilshunoslik ma'lumotlariga ko'ra hozirgi kunda 20 dan ortiq til oilalari mavjud. Bulardan eng kattasi Hind-Evropa tillari oilasidir. U o'z navbatida bir necha (ba'zi tasnifda 6 ta, ba'zisida 8 ta) guruhga bulinadi. Va har bir guruh o'zaro yaqin bo'lgan yana bir necha tilni birlashtiradi.

Oltoy tillar oilasiga kiruvchi turkiy tillar guruhi 24 ta tilni o'z ichiga oladi. Bu oilada 5 ta turkiy, mo'g'ul, manjur, yapon, koreys kabi til guruhlari mavjud.

Morfologik tipologiya tillarni qarindoshlik munosabatidan qat'iy nazar, grammatik tuzilishi asosida turlarga ajratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. SHOabdurahmonov SH., Asqarova M., Hojiyev A. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1980 y.

2. Tursunov U., Muxtorov J., SH.Rahmatullayev SH. Hozirgi o'zbek adabiy tili, 1992 y.
3. Jamolxonov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005 y.
4. Baskakov N., Sodiqov A., Abduazizov S. Umumiy tilshunoslik. Toshkent, 1979 y.
5. Irisqulov A. Tilshunoslikka kirish. T., 1992 y.
6. Ne'matov H. Tarixiy fonetika. T., 1992 y.
7. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. T., 1996 y.
8. Reshetov V., SHOabdurahmonov SH. O'zbek shevashunosligi. T., 1975 y.